

Valkeapää fanget verden

Nils-Aslak Valkeapää så på seg selv som en gjest på jorden. Han ville at menneskene skulle ta ansvar både for seg selv og omgivelsene. Gjennom kunsten inviterte han oss til livet.

Av John Gustavsen

Mellom 23. mars 1943 og 26. november 2001 var Nils-Aslak Valkeapää gjest på jorden. Hans lange kunstnervirke startet med joiken på slutten av 1960-tallet, fortsatte med forfatterskap, billedkunst, musikk, fotografering og film. Han ble ofte betegnet som ”multikunstner”.

Han ble født i Palojoensuu i Enontekiö kommune, og familien, mor og far, søster og bror, dreiv med rein. Foreldrene skjønte at han ikke var som andre barn; reinslakting likte han ikke. På et foto fra han er tre-fire år virker han veldig sky. Et dikt sier litt om hvem han var:

Jorda lød, ga gjenlyd

Dra nå av sted, mitt barn

Bre ut dine vinger, fly

Finn ditt sinn, avvei

Overvei

(Fra *Nu guhkin dat mii lahka/ Så nært det fjerne*, DAT 1994. Oversatt av Harald Gaski, Jon Todal og Kristina Utsi)

Nils-Aslak Valkeapää gikk på lærerskolen i Kemijärvi i finsk Lappland. Men han praktiserte aldri som lærer. Da han var rundt 25 år, tok han steget inn i kunsten. Først og fremst var det joiken som opptok ham. Men han tegnet og skreiv. Og han var sint, sint fordi samiske barn ikke fikk lære morsmålet og fordi de nordiske statene okkuperte hva han oppfattet som samenes land. Dette var drivkraften bak den første boka som kom, utgitt på finsk i 1971, *Terveisiä Lapista* (nynorsk *Helsing frå Sameland*, Pax forlag 1979, oversatt av Liv Hatle). Boka kom ut ”i ungdommelig sinn”, og han forteller at ”i hjarte mitt kvitra blåstrupen, men til tider bles ein kald vind der”.

Valkeapää ("det lyse hodet") gikk lange veger fram til han i 1991 ble tildelt Nordisk Råds Litteraturpris for dikt- og fotosamlingen *Beaivvi, áhcázán*, norsk *Solen, min far*. Dette var et høydepunkt i tilværelsen med store påfølgende opptredener. Mange oppdrag ventet eller ble prosjektert, men så skjedde det dramatiske: "Áillohaš" som venner kalte ham, ble i 1996 utsatt for en bilulykke ikke langt fra hjemmet i Beattet/ Pättikä, fire mil vest om Karesuando. Lenge svevde han mellom liv og død, men kom seg på beina, og fortsatte...

Svaret ble boka *Jorda, min mor* (DAT forlag 2006) oversatt til norsk ved Harald Gaski, en fortrolig venn. Valkeapää hadde reist seg til ny dåd, tydelig skadet av ulykken, men etter å ha fullført det arbeidet som kom år 2001, *Eanni, eannázan*, skjedde det fatale. Han hadde vært på reise i Japan og var på veg hjem. En novemberkveld 2001 la han seg for å hvile hos en venn i Helsingfors. Han våknet aldri mer, hjertet ga seg.

Mellom *Solen, min far* og *Jorda, min mor* går en lang vandring. Mens sola er det maskuline symbolet, energien som strømmer fra rommet, er mora den som tar i mot, skaper liv og beskytter. Nils-Aslak Valkeapää bodde mye sammen med sin mor, under hennes siste år i Skibotn, og senere da han besøkte henne på sykehjem i Lyngen. Han ga faktisk også ut ei bok med hennes egne tegninger.

De to store bøkene må ha vært planlagt lenge. I København fortalte han en gang om hvorfor han reiste så mye, det var for å møte andre urfolk og dukke ned i deres viten og verden. Vi bør se disse to dikt- og fotobøkene i sammenheng med diktsyklusen *Ruoktu váimmus (Vindens veier*, sa. 1985 og no. 1990) *Solen, min far* kom på samisk i 1988, og nominasjonen til den nordiske prisen førte til oversettelse tre år senere av Harald Gaski, Jon Todal og Kristina Utsi. Den første boka er illustrert av bilder fra Sameland mens den siste også har urfolksfoto fra mange områder. Hans fargesterke malerier er en abstrakt fortelling med tydelige symbol over fødsel og død, jord og menneske. Noen av fotografiene bl.a. av Roald Amundsen viser det sterke slektskapet langs den arktiske sirkel og mellom urfolk.

Reisene i Valkeapääs liv var mange, og det preger tekstene. En forutsetning for å makte slikt er at man har et sted å vende hjem til. Forfatteren som ikke maktet ta liv av en rein, måtte finne seg et annet yrke. Livet hans ble preget av reiser, for å se, tenke og forstå. Viddas sønn, født på fjellet, trakk etter hvert mot havet, mot kysten der mora hadde flyttet som barn, til Uløya. Han fant seg godt til rette i Skibotn. Hans dikt er preget av årets skiftninger, lyset og mørkets sirkel. Hva gjør han?

jeg vandrer

langs sinnets daler

på høyfjellet

følger søkk

og skar

Diktene fortalte oss om den internasjonale artisten som besøkte urfolksvenner over store deler av verden. I bøkene ser vi hans tegninger, malerier og foto. Han søkte ofte til muséer for å finne spor av samenes fortid, men her støtte han også på andre folkeslags livsform.

Han tok i bruk alle sansene, både når han var på reise eller møtte andre, og han nyttet svært bevisst bildet, lyden, duften, smaken og bevegelsene. Når han vendte hjem til sin vesle stue på fjellet, satt han ikke bare inne, men søkte ut for å se etter reinen og være sammen med familien. Og i ”storfamilien” inngikk fuglene, og de snakket han fortrolig med. Dette tok han med seg inn i kunsten, kanskje framfor alt i diktene. Ordene vandrer som reinen på vidda:

Mennesket,

en skygge over himmelen

nattens

mørke side

Nils-Aslak Valkeapää var hele tiden villig til å ta nye steg. Da Nils Gaup gikk i gang med filmen *Ofelaš* (”Veiviseren”) hadde han en rolle i den som leder av siidaen, samebyen. Men han komponerte også musikken til filmen, og den utvidet rommet i oss når vi ser den.

Trafikkulykken fratok Nils-Aslak Valkeapää evnen til å joike, noe han sa seg svært lei seg for i en samtale hjemme hos han i Skibotn. Men nå nærmest joiket han fram bildene på lerretet med et vidt landskap av poesi; ord som delvis flyter rundt på vannet, delvis er formet som fjell, formasjoner og fugler.

Fram mot år 2000 var han i ferd med å fullføre en drøm, om et eget hjem på grensen mellom hav og land. Han var opptatt av det han kalte ”Nordens rom”. Huset hans skulle ta i mot lyset, hviskingen fra havet, vindens sus og kroppens sug. Han ga det navnet *Lásságámmi*, Svaberggammen. Om du besøker området i Skibotn, vil du se litt av tanken bak. Huset var

bygd for sjel og legeme, selvsagt med sauna i kjelleren. Herfra kunne han sammen med gjester raskt foreta en dukkert i fjorden.

Valkeapää kunne se og hadde noe å si oss. Men mye var vanskelig å få fram. ”Smertens tekst” sier oss noe om kulturer i kollisjon:

her

også her

her også

penger

maskiner

fremmede måter å tenke på

Opprøreren Nils-Aslak Valkeapää blir sjelden tatt fram. Han tvilte på sivilisasjonen, teknologien, vitenskapen, framskrittet, men var han en bakstreversk reaksjonær? Han var utvilsomt under forfengeligheits press fra de mange som etter at berømmelsen tok av, ville kolonisere ham. Han valgte derfor ofte å leke, for å komme bort, med ord som fugler og fartøy. De kunne ta ham dit han helst ville:

Ivgu

Igovuotna

Igorássá

Igobahta

...

galgu

Gálgojávri

Ord lette som fugler, skulle veie tungt, og ikke la seg fange så lett. Her var en språklig opposisjon til det tomme snakk, gjerne kalt vitenskap. Her er enkle bilder med sterke farger, med vannets lys og blodets smak.

Eller en ironisk opprørsk advarsel til "Lærde Vise Gode Fine Kunnskapsrike Vitenskapsmenn":

MENNESKER

forsøpler
griser til
skiter
river ned
ødelegger
brenner
sviner til
gjør urene

våre

HELLIGE STEDER

Forfatteren rakk å flytte inn i sitt hjem samme år som han fikk norsk statsborgerskap og døde. Så vel *Lásságámmi* som kunsten etter ham, hadde et endelig mål:

til glede for neste gjest
en mild bris
i sinnet

John Gustavsen er lærer, forfatter og frilansjournalist. Sammen med Marry A. Somby og Nils-Aslak Valkeapää tok han initiativ til stiftingen av Sámi Girjecálliid Searvi, Samisk forfatterforening.